

ІСТОРИЧНІ КНИГИ: КАНОН, ТЕКСТ, НАТХНЕННЯ

Петер Дубовскі

Папський біблійний інститут, Рим

Вступ

В останніх наукових працях історичні книги Старого Завіту було досліджено з різних точок зору. З одного боку, все ще використовують загальновідомі методології. Зокрема, й досі активно дискутують питання історичності подій, описаних в історичних книгах¹, та продовжують застосовувати класичні діахронічну² й синхронічну³ методології. З іншого боку, вчені запропонували деякі нові підходи. Теорія запам'ятовування і забування, відома також як дослідження соціальної пам'яті, стала однією з провідних теорій процесу формування давньої історіографії⁴. Акцентувалися деякі нові літературні аспекти, такі як дослідження епічної літератури⁵, або й застосовували нові лінгвістичні теорії⁶.

¹ Див.: A. Faust, *Judah in the Neo-Babylonian Period: the Archaeology of Desolation*, SBLABS 18, Atlanta: Society of Biblical Literature 2012; N. P. Lemche, *Biblical Studies and the Failure of History*, Oakville, Ct.: Equinox 2013; T. L. Thompson, *Biblical Narrative and Palestine's History*, Oakville, Ct.: Equinox 2013; J. Van Seters, *Changing Perspectives I: Studies in the History, Literature, and Religion of Biblical Israel*, Oakville, Ct.: Equinox 2011; H. G. M. Williamson, *Understanding the History of Ancient Israel*, Proceedings of the British Academy 143, Oxford: Oxford University Press 2007.

² P. S. Evans, «The Hezekiah-Sennacherib Narrative as Polyphonic Text» // *JSOT* 33 (2009) 335-358.

³ M. Pietsch, *Die Kultreform Josias: Studien zur Religionsgeschichte Israels in der späten Königszeit*, FAT 86, Tübingen: Mohr Siebeck 2013.

⁴ *Remembering and Forgetting in Early Second Temple Judah* / ed. E. Ben Zvi, C. Levin (FAT 85), Tübingen: Mohr Siebeck 2012.

⁵ J. M. Foley, *A Companion to Ancient Epic*, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Ma.: Blackwell Pub. 2005.

⁶ Див.: J. Joosten, *The Verbal System of Biblical Hebrew: A New Synthesis Elaborated on the Basis of Classical Prose*, Jerusalem: Simor 2012; J. A. Naudé, «Linguistic Dating of

Мета цього дослідження – проаналізувати старозавітну Книгу Царів крізь призму історіографічних досліджень⁷. Розпочну з цитати: «Вивчаючи “історіографію”, ви досліджуєте не події минулого безпосередньо, а змінні інтерпретації тих подій у працях окремих істориків»⁸. Змінна інтерпретація минулого фактично становить фундаментальну передумову цього дослідження. Як зазначає Поль-Ален Больє, «сутнісні питання історії – ...спосіб добирання минулих подій для майбутніх спогадів та міркування наступних поколінь про їхню значущість»⁹.

Після наведених цитат напрашується висновок, що аналіз минулого – це один із найбільших викликів, перед яким опиняється кожна нація. Якомусь народу може бути соромно за своє минуле, натомість інші можуть вихвалитися минулою славою. Одні здатні вчитися на досвіді минулого, інші можуть його відкидати. Одні описують своє минуле якомога точніше, інші дозволяють собі ним маніпулювати. Котрийсь народ власне минуле може лякати, а для іншого воно є джерелом глибокого духовного чи політичного пробудження. Цей короткий вступ демонструє, що немає єдиної універсальної інтерпретації минулого; інтерпретації радше постійно змінюють одна одну, і кожна з них залишатиметься актуальною доти, допоки люди все ще цікавитимуться даними подіями.

Під цим оглядом минуле стародавнього Ізраїля не виняток. Біблійні та позабіблійні тексти несуть у собі свідчення різних літературних і богословських течій, які прагнули аналізувати як славні, так і болючі сторінки історії Ізраїля. Через це в історичних книгах, крім «миготіння» історичних подій давнього Ізраїля, натрапляємо й на

Biblical Hebrew Texts: The Chronology and Typology Debate» // *JNSL* 36/2 (2010) 1-22; K. Shimasaki, *Focus Structure in Biblical Hebrew: A Study of Word Order and Information Structure*, Bethesda, Md.: CDL Press 2002.

⁷ A. Lemaire – B. Halpern – M. J. Adams, *The Books of Kings: Sources, Composition, Historiography and Reception*, VTSup 129, Leiden – Boston, Ma.: Brill 2010; Thompson, *Biblical Narrative and Palestine's History*; Van Seters, *Changing Perspectives I: Studies in the History, Literature, and Religion of Biblical Israel*; Williamson, *Understanding the History of Ancient Israel*; D. R. Woolf – A. Feldherr – G. Hardy, *The Oxford History of Historical Writing*, Oxford: Oxford University Press 2011.

⁸ C. Furay – M. J. Salevouris, *The Methods and Skills of History: A Practical Guide*, Arlington Heights, Ill.: H. Davidson 1988, 223.

⁹ P.-A. Beaulieu, «The Abduction of Ištar from Eanna Temple: The Changing Memories of an Event» // I. T. Abusch – P.-A. Beaulieu (eds.), *Historiography in the Cuneiform World: Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique Internationale, Part I*, Harvard University, Bethesda, Md.: CDL Press 2001, 29.

моделі інтерпретації минувшини¹⁰. У цьому контексті мазоретський текст Книги Царів репрезентує лише одну ланку нескінченної низки зусиль людського розуму в освоєнні власного минулого. Незважаючи на те, що він – лише один із багатьох, котрі відображають історію давнього Ізраїля¹¹, кілька релігійних спільнот надали йому особливого нормативного значення. Однак це не єдина можлива інтерпретація минулих подій, наділена нормативністю. Грецький, латинський, сирійський та інші переклади Книги Царів у відповідних громадах також було наділено великою мірою нормативності. Крім цього, присутні у Книзі Хронік різні інтерпретації ізраїльського минулого мають аналогічну нормативну цінність.

Отож, історичні книги Старого Завіту (СЗ) містять багатогранні, часто суперечливі моделі інтерпретації історії. Іншими словами, ці книги містять різні пласти, які часто називають «джерелами» – різноманітні текстуальні версії та редакції, що пропонують читачеві широкий спектр моделей тлумачення минулого. Саме тому ми можемо говорити не про одну історіографічну модель, а радше про їх плюралізм. Історіографію Ізраїля можна розглядати як безперервний процес, що не зупинився на формуванні канону, а триває й досі.

Щоб точніше описати процес безперервної історіографії минувшини Ізраїля, варто виділити такі чотири етапи:

- 1) формування змісту;
- 2) формування тексту;
- 3) переписування минулого згідно з новими стандартами;
- 4) переосмислення минулого згідно з потребами окремої спільноти.

Ці етапи історіографії минувшини Ізраїля – не відкриття, адже їх уже детально вивчено з використанням різних екзегетичних методологій, зокрема критики джерел, текстуальної критики, порівняльних досліджень, історії інтерпретації та історії наслідків. У цьому дослідженні буде взято до уваги канонічний аспект біблійного тексту, а відтак – його нормативні інтерпретації.

¹⁰ R. A. Young, *Hezekiah in History and Tradition*, VTSup 155, Leiden – Boston: Brill 2012.

¹¹ Див.: P. Torijano Morales, «Textual Criticism and the Text-Critical Edition of IV Regnorum: The Case of 17, 2-6» // H. Ausloos – B. Lemmelijn – J. C. Treballe Barrera (eds.), *After Qumran: Old and Modern Editions of the Biblical Texts – The Historical Books* (BETL 246), Leuven – Paris – Walpole: Uitgeverij Peeters 2012, 195-212.

Формування змісту

Про формування змісту історичних книг, зокрема Самуїла та Царів, досі жваво дискутують. Від часу запропонованої Нотом¹² гіпотези існування одного-єдиного редактора, відповідального за укладення Девтерономістичної історії, було представлено кілька детальніших моделей¹³. Серед теорій, що акцентують увагу на різних прошарках біблійного тексту, найпопулярнішими були теорії подвійної чи потрійної редакції. Модель подвійної редакції, відома як Dtr1 і Dtr2, запропонована Ф. М. Кроссом, П. Датчер-Волс і Г. Н. Кнопперсом, конкурує з паралельною моделлю потрійної. Ця модель, відома як *Schichtenmodell* і запропонована Р. Смендом, В. Дітріхом і Т. Вейолою, розглядає три текстові «верстви»: DtrH, DtrP і DtrN. Ще одну теорію висунув відомий дослідник Грей. Згідно з нею, потрібно виокремити можливі джерела, розрізняючи північні й південні текстові матеріали, втручання компілятора і редактора¹⁴. Нещодавно з'явилися більш софістиковані моделі, що поєднують переваги попередніх трьох. Серед найвідоміших їх дослідників варто назвати О. Роф'є, Т. Рьомера, Н. Льофінка, Е. Кемпбелла, Б. Халперна, Д. Карра та К. Шміда. Ці теорії різними способами виокремлюють численні нашарування тексту, наприклад: DtrNA, DtrB, DtrEP, DtrLP, PostDtr¹⁵. Попри окрему дискусію, науковці все ще схильні вважати, що Второзаконня і 1 та 2 Царів між собою пов'язані¹⁶.

Спільне твердження всіх цих пропозицій – Девтерономістична історія не є твором одного автора, а радше містить різні нашарування або джерела; її склали кілька авторів і згодом відредагували первинні й остаточні редактори. Хоча повної згоди щодо поділу тексту на редакційні

¹² Див.: М. Noth, *Überlieferungsgeschichtliche Studien*, I, Halle: Max Niemeyer 1943; М. Noth, *Geschichte Israels*, Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1950.

¹³ Див.: К. Schmid, «Deuteronomy within the “Deuteronomistic Histories” in Genesis-2 Kings» // К. Schmid – R. F. Person (eds.), *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History* (FAT 56), Tübingen: Mohr Siebeck 2012, 8-30.

¹⁴ Йдеться про дві богословські традиції: Північного і, відповідно, Південного царств (*прим. ред.*).

¹⁵ Т. Römer, «Salomon D'après les Deutéronomistes: Un roi ambigu» // С. Lichter – D. Noquet (eds.), *Le roi Salomon: un héritage en question*, Bruxelles: Lessius 2008, 98-130.

¹⁶ К. L. Noll, «Deuteronomistic History or Deuteronomic Debate? (A Thought Experiment)» // *JSOT* 31/3 (2007) 311-345; J. Pakkala, «Deuteronomy and 1-2 Kings in the Redaction of the Pentateuch and Former Prophets» // К. Schmid – R. F. Person (eds.), *Deuteronomy in the Pentateuch, Hexateuch, and the Deuteronomistic History* (FAT 56), Tübingen: Mohr Siebeck 2012, 133-162; а також інші статті цього збірника.

пласти не вдасться досягнути ніколи, т. зв. діахронічний підхід, що домінує на Заході протягом останніх двох століть, протистояв сумнівам, припущенням і навіть різкій критиці багатьох учених, і дослідники погоджуються, що зміст історичних книг формувався та змінювався упродовж декількох століть, відображаючи богословські, політичні й культурні тенденції упорядників і редакторів.

Нижче я не маю наміру пропонувати нову версію редакції Девтерономістичної історії, а радше вибірково подам приклади із сусідніх з ізраїльською культур, які можуть проілюструвати певні методики, що використовувалися для складання та редагування історичних текстів. Зокрема зупинюся на деяких прикладах із месопотамського світу¹⁷. Численні кам'яні таблиці, збережені з першого тисячоліття до Р.Х., дають нам змогу не тільки реконструювати деякі історичні події, а й побачити, як було складено, відредаговано, скорочено зміст історичних творів¹⁸. Перевага месопотамських джерел у тому, що ми не лише маємо остаточну редакцію історичних розповідей; маючи в своєму розпорядженні численні фрагменти і версії, ми можемо не тільки простежити, як текст розроблявся в неоассирійських анналах, а й як він кількома століттями пізніше був інкорпорований у вавилонські хроніки. Щоб не «застрягнути» в деталях, розгляну три приклади.

Приклад № 1 (завоювання Еламу Ашшурбаніпалом у 667-645 до Р. Х.)

Завоювання Еламу царем Ассирії Ашшурбаніпалом було одним із найвидатніших військових досягнень ассирійців¹⁹. Понад століття Еламське царство (сучасний Іран) підтримувало антиассирійські протести у Вавилоні (сучасний Ірак). Кілька ассирійських царів намагалися втихомирити еламську ворожість за допомогою угод і військових

¹⁷ D. Arnaud, «Documents à contenu “historique” (supplément)» // AO 28/1 (2010) 5-24.

¹⁸ У цьому сенсі останнє видання неоассирійського літопису стало дуже корисним, оскільки пропонує критичні видання призм (див. царські написи неоассирійського періоду 1, 3, 4). Призма – глиняний шестигранний циліндр, на який в Ассирії записували важливі події (*прим. ред.*).

¹⁹ Найважливіше письмове джерело за цей період – призма В, що стосується ассирійської кампанії проти Еламу і Східної Месопотамії (проти Уртаку у BIWA В § 28-30; проти Те-Умману в BIWA В § 31-35; проти Гамбулу в BIWA В § 36-41; проти Умманігашу, Таммаріту й Індабібі в BIWA В § 42-50), та кампанії проти арабів (BIWA В § 51-58). Призма закінчується описом будівельних проєктів Ашшурбаніпала (BIWA В § 59-61), а потім повчанням, щоб не зруйнувати напис (BIWA В § 62). Оскільки ця призма не згадує військового походу Ашшурбаніпала проти Умманалдаша, більшість вчених робить висновок, що її було написано в 648 р. до Р. Х.

кампаній, однак без особливого успіху. Нарешті Ашшурбаніпал організував чотири масштабні військові кампанії, які призвели до падіння Еламського царства через захоплення його царя Умманалдаша²⁰. Згідно з призмами Kh, G та T, для завоювання Еламського царства було достатньо однієї військової кампанії. Призма F відносить події, описані у Kh, G і T, до двох кампаній і тим самим стверджує, що Ашшурбаніпал потребував двох військових походів, щоб підкорити Елам. Зрештою, призми A, H і напис із храму богині Іштар свідчать, що остаточної перемоги досягнуто тільки тоді, коли Умманалдаш потрапив у полон. Ассирійці святкували свою перемогу в Ніневії, під час якої змусили еламських царів тягнути колісницю Ашшурбаніпала. Поразку Еламу було вдало використано у пропаганді ассирійських царів, щоби примусити царів Кира і Пізлума капітулювати²¹.

Порівняння свідчить, що писарі оновили призми та вставили нові події в уже складений літопис. Спостерігаючи за їх методами, можна зробити висновок про велику подібність деяких із них до методів, які, згідно з історично-критичними дослідженнями, використали біблійні писарі під час формування біблійного нарративу. Назвемо три з них:

1. Останє резюме є рухомим, тобто коли до збірки додавалася подія, то резюме переміщувалося в «новий» кінець розповіді. Аналогічний метод спостерігаємо у підсумках царювань, які переміщали після вставлення у наратив певного епізоду, на кшталт історії про пророка Іллю.

2. Вставлення цілого блоку тексту або іншого текстового джерела (призма T) у призми F і A. Цей метод ілюструє свободу, з якою писар міг комбінувати різні джерела. Аналогічним бачимо поєднання DtrG, DtrN і DtrP²².

3. Порівнюючи призми A та F, можемо побачити, що автор призми A додав у матрицю (призма F) кілька нових розділів, що містять пряму мову, пророцтва, втручання «богів» тощо. Ці вставки пропонують богословську реінтерпретацію подій. Історичні книги СЗ містять численні богословські оцінки – схвальні або несхвальні судження писарів.

²⁰ P. Dubovský, «Dynamics of the Fall: Ashurbanipal's Conquest of Elam» // K. de Graef – J. Tavernier (eds.), *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives: Proceedings of the International Congress Held at Ghent University, December 14-17, 2009*, Leiden – Boston: Brill 2013, 451-470.

²¹ BM 124793, знайдений у кімнаті «М» північного палацу Ашшурбаніпала, додає ще одне корисне свідчення для реконструкції останніх днів Еламу. Рельєф зображує захоплення Умманалдаша та його депортацію колісницею до Ассирії.

²² R. Smend, *Die Entstehung des Alten Testaments*, Stuttgart: W. Kohlhammer 1978.

Всі ці методи були відомі з критики джерел і, на думку більшості вчених, їх використали при формуванні змісту історичних книг.

Приклад № 2 (вторгнення Синаххериба на терени Сирії й Палестини в 701 р. до Р. Х.)

З біблійного погляду вторгнення Синаххериба в Юдейське царство у 701 р. до Р. Х. – це один із найважливіших, але славнозвісних моментів біблійної історіографії. Попри багато історичних питань, що залишаються після дослідження існуючих джерел, можна ствердити: Синаххериб не завоював Єрусалима²³. Численні збережені королівські написи описують третю військову кампанію Синаххериба детально, а деякі з написів та епіграфів підсумовують її кількома рядками²⁴.

Збережені документи можна поділити на п'ять груп²⁵. Перші три майже ідентичні, до четвертої належать скорочені й перефразовані тексти, п'ята репрезентує короткі написи. Для нас найважливіша – четверта, до якої належить «Надпис на статуї бика», датований 694-693 рр. до Р. Х.²⁶ Його було зроблено на гігантській статуї бика, розташованій у дворі

²³ P. Dubovský, *Hezekiah and the Assyrian Spies: Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2 Kings 18-19*, *Biblica et Orientalia* 49, Roma: Pontificio Istituto Biblico 2006; P. S. Evans, «The Hezekiah-Sennacherib Narrative as Polyphonic Text» // *JSOT* 33 (2009) 335-358; L. L. Grabbe, «Like a Bird in a Cage»: *The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*, *JSOTSup* 363, London – New York, NY: Sheffield Academic Press 2003.

²⁴ Я покладаючись на останнє видання: *Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period* 3/1.

²⁵ *Перша група*: найдокладніший звіт про третю кампанію Синаххериба подає циліндр Рассама, відомий також як циліндр В, датований 700 р. до Р. Х. (RINAP 3/1 4,32-58). Цей текст не лише описує основні події третьої військової кампанії Синаххериба, а й виявляє свої літературні структури (див. нижче). Написи, зібрані у 2-й, 3-й і 4-й групах, подані з невеликими змінами згідно з циліндром Рассама.

Друга група описує третю кампанію Синаххериба – RINAP 3/1 15 iii 1 - iv 14' (циліндр С, датований 697 р. до Р. Х.), 16 ii 76 - iv 37 (циліндр D, датований 696-695 до Р. Х.), і 17 ii 58 - iii 81 (призма Царя та призма Гейдела, датовані 694 р. до Р. Х.).

Третя група: сюди входять найвідоміші царські аннали Синаххериба, зокрема RINAP 3/1 22 ii 37 - iii 49 (BM 91032, датована 691 р. до Р. Х., відома як призма Тейлора чи циліндр Тейлора, та A 2793, датована 689 до Р. Х. і відома як Чиказька призма) та 23 ii 35 - iii 42 (відома як Єрусалимська призма, датована 691 р. до Р. Х.).

²⁶ OIP 2, 66-76; BAL 1, 66-67; див. також: E. Frahm, *Einleitung in die Sanherib-Inschriften*, *Archiv für Orientforschung*, 026, Wien: Institut für Orientalistik der Universität Wien 1997; W. Mayer, «Sennacherib's Campaign of 701 B.C.E.: The Assyrian View» // Grabbe, «Like a Bird in a Cage»: *The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*, 194-197.

«Н», біля дверей «а» південно-західного палацу в Ніневії. Тут згадуються ті ж події, що й у перших трьох групах, однак із кількома суттєвими змінами. Перш за все, писарі, щоб скоротити надписи груп 1-3, пропустили деякі слова або й цілі уривки²⁷. Крім цього, здебільшого довгі списки імен вилучено²⁸, а список трофеїв містить лише кілька слів²⁹. На відміну від груп 2 і 3, які майже дослівно дотримуються тексту, що на циліндрі Рассама, автор *Надпису на статуї бика 4*, вільно відредагував цілі уривки, зберігши їхній зміст³⁰. З іншого боку, в *Надписі на статуї бика 4*, містяться нові деталі, яких немає в написах трьох попередніх груп³¹. Зокрема тут можна зауважити уточнення інформації про місце перебування Лулі³², яке, ймовірно, при укладанні циліндра Рассама було невідомим. Нарешті, в *Надписі на статуї бика 4* збережено згадку про формування військового підрозділу, як і написи групи 2³³.

З історично-критичного погляду ми також можемо виявити вставлений у напис пізніший коментар, що встановлює паралель між Цідкією,

²⁷ Для ілюстрації пропоную декілька рядків із тексту оригіналу (*Надпис на статуї бика 4*): *il-li-ku re-su-su-un i-na ta-mir-ti URU.al-ta-qu-ú el-la-mu-ú-a si-id-ru šit-kun-ú-šá-'a-lu GIŠ.TUKUL.MEŠ-šú-un i-na tukul-ti^d aš-šur EN-ia present in RINAP 3/1 22 ii 81 -iii 2, ŠU.II-a-a URU.al-ta-qu-ú URU.ta-am-na-a al-me KUR-ud áš-lu-la šal-la-sún in iii 6, ina di-ma-a-ti si-ḫir-ti URU a-lul pag-ri-šú-un in iii 9-10, i-na šuk-bu-us a-ram-me ú qit-ru-ub šu-pi-i mit-ḫu-uš zu-uk GÌR.II pil-ši nik-si ú kal-ba-na-te in iii 21-23, a-še-e KÁ.GAL URU-šú ú-ter-ra ik-ki-bu-uš in iii 30.*

²⁸ Зокрема, в *Надписі на статуї бика 4*, зовсім відсутній список царів, підкорених Синаххерибом після захоплення ним Сидону (RINAP 3/1 22 ii 41-46,50-57), натомисть щодо депортованих членів королівської сім'ї (RINAP 3/1 22 ii 62-63) є лише два слова – «разом із його родиною» (*Надпис на статуї бика 4,20*), а филистимлянські міста, які не підкорилися Синаххерибу (RINAP 3/1 22 ii 69-71), коротко означені як «його міста» (*Надпис на статуї бика 4,22*).

²⁹ Довгий список трофеїв, захоплених у Юдеї (RINAP 3/1 22 iii 24-27), охарактеризовано одним словом: «Я грабував» (*áš-lu-la; Надпис на статуї бика 4,28*). Таку саму тенденцію до скорочення можна спостерігати і в описі винагороди Єзекії: на циліндрі Рассама є повний список об'єктів; написи 2-ї та 3-ї групи підсумовують останню частину списку так: «всілякий цінний скарб» (RINAP 3/1 22 iii 45; пор. також: RINAP 3/1 15-17, 23), а в «Надписі на статуї бика» цей список пропущений (4,22).

³⁰ Пор.: RINAP 3/1 22 ii 58-59, 67-68, 73; iii 5, 8 та *Надпис на статуї бика 4,19-22,25*, відповідно.

³¹ Нова деталь – у той час, як Синаххериб зупинився в Ушу, йому було принесено данину землі Амурру (*Надпис на статуї бика 4:20*)

³² Лулі – цар Сидону, завойованого Синаххерибом (*прим. ред.*).

³³ Порівняно з написами 2-ї групи, у *Надписі на статуї бика 4*, вказано найбільшу кількість: 30 500 лучників та 30 500 щитоносців (4,102-106).

царем Ашкелону, і Єзекією, царем Юдеї, чого не було в 1-й групі надписів. Введення такої паралелі вказує на тенденцію асирійських писарів до гострої критики та, щоби більше, очорнення Єзекії. Короткі надписи (група 5) очорнюють Єзекію ще більше. Додаючи коментар про впертість цього царя, його характеризують як взірць бунтаря (*Надпис на статуй бика* 1,21; пор. також: там таки, 2,3,6,7).

Цей приклад свідчить про три важливі методи, які асирійські писарі використовували при опрацюванні історичних джерел:

1. Свобода щодо формулювання, опускання чи виправлення цілих уривків. Її можемо простежити і на біблійному матеріалі, через що більшість учених схильна вважати, що автори й редактори не переписували джерела слово в слово, а радше почували себе вільними змінювати формулювання та матеріал, який мали у своєму розпорядженні.

2. Бажання представити Єзекію як дедалі більшого злочинця й ворога є ще одним методом, який використовували асирійські писарі. Героїв рідко зображують нейтрально; їх радше або ганяють, або хвалять. Аналогічні негативні чи позитивні оцінки царів, народів тощо бачимо і в біблійних текстах.

3. Короткі описи ґрунтуються на літописах; у них не вигадують події, а підсумовують основну інформацію про найважливіші частини кампаній. Цей факт спонукає вчених-біблістів переосмислити сумнівні дискусії про значущість коротких історичних описів у історичних книгах.

Приклад № 3 (завоювання Асархаддоном Арзи в 676 р. до Р. Х.)

Інший важливий приклад, взятий з асирійських анналів, допомагає проілюструвати два останні методи, які використовували асирійські писарі. Оповідання описує завоювання Арзи Асархаддоном. Описи збережено не тільки на асирійських призмах, а й у вавилонських хроніках, написаних близько 300 років по тому³⁴. Взнявши до уваги ці приклади, можна зробити такі висновки:

1. У написах збережено два варіанти тексту, які було скопійовано одночасно. Цей факт свідчить про те, що писарі шанували деякі тексти, сумлінно їх зберігаючи.

2. Однак найважливіший висновок такий: якщо порівняти асирійські хроніки, датовані VII ст. до Р. Х., з коротким описом цих подій, укладеним у Вавилоні в III ст., то можна побачити, що зміст не змінився, а достовірно збережений. Це дозволяє припустити, що писарі,

³⁴ Асирійські призми RINAP 4 1-3, 30, 31, 77-79, 93 датовані 676-672 рр. до Р. Х.; Вавилонська хроніка ABC 14 датована III ст. до Р. Х.

відповідальні за укладення вавилонських хронік, очевидно, мали доступ до неоасирійських джерел. Цей факт спонукає нас бути обережнішими в оцінці біблійних оповідей, укладених через кілька століть після подій.

Нарешті, ми можемо зробити деякі висновки щодо формування змісту історичних книг у контексті месопотамської історіографії:

1. Методи, виокремлені завдяки критиці джерел, були добре відомі месопотамським писарям, які працювали з історичними текстами в першому тисячолітті. Писарі, переважно, почували себе цілком вільними при переформулюванні, скороченні, розширенні чи опрацюванні первісного тексту різними способами. Можна також зауважити, що в текстах стародавнього Близького Сходу виявлено певні зразки, які були скопійовані й дійшли до нас у документах, що містять два або більше варіантів, точно переписуваних упродовж багатьох років.

2. Згідно з діахронічними методами, писарі пізніше додавали до тексту деякі фрагменти або об'єднували різні джерела. Схоже вільно чинили й месопотамські писарі, які також поєднували незалежні один від одного текстові матеріали або додавали цитати, пророцтва, коментарі чи власну оцінку невдач і нещасть.

3. Із нормативного погляду деякі тексти зникли, інші набули більшого значення і стали майже класичними. Зокрема, часто джерела, які використовували укладачі, ставали менш важливими, ніж нова композиція. Цей висновок може дещо прояснити зв'язок між джерелами й остаточним текстом Біблії. У цьому сенсі, використовуючи поняття натхнення, канонічні і, відповідно, натхнені тексти є не першоджерелами, а новими композиціями.

4. У коротких написів є дві форми: довша (відома особливо від царювання Тігатпаласара III і Саргона II) і коротша, яку використовували в усі часи. Сюди можемо віднести вавилонські хроніки, які підсумовують історичні події, описані в раніших анналах. Порівняння змісту коротких написів і хронік із частинами анналів, які описують ті самі події, дає підстави для висновку, що короткі написи не суперечать змістові хронік, а радше його містять. Іншими словами, за дуже лаконічним підсумковим надписом криється вельми детальний опис подій кампанії або будівництва. Численні описи-резюме ми знаходимо так само і в біблійних історичних книгах. Розглядаючи біблійні резюме подій у контексті історіографії давнього Близького Сходу, варто зважити, що біблійні резюме, як і месопотамські, могли укласти на основі втраченого великого текстового джерела.

Формування тексту

В історичних книгах СЗ за історично-критичним методом досліджували не тільки формування змісту і пластів тексту. Останнім часом розвинулася і нова хвиля текстуальної критики. Вчені докладають чимало зусиль до вивчення різних рукописів Біблії. Результатом їхньої праці стали нові видання Біблії, наприклад *Oxford Hebrew Bible*, *Biblia Hebraica Quinta* тощо. Є й пропозиції переглянути зв'язок Септуагінти з мазоретським текстом³⁵. У цій царині важливий внесок зробила мадрридська школа, що спеціалізується на вивченні антиохійського тексту³⁶. Водночас окреслилися й деякі пропозиції щодо виправлення класичних підходів³⁷.

Ця хвиля досліджень відповідає вищезгаданому другому етапу формування тексту. Фіксація змісту історичних книг не означає, що текст став законсервованим і недоторканим. Цікава паралель зі світом давнього Близького Сходу може прояснити цей етап розвитку біблійного тексту. Гобсон досліджував його передання в Ніневії і порівнював його з П'ятикнижжям. Його дослідження засвідчили, що статус ритуальної недоторканності юридичних і обрядових текстів забезпечив їхнє подальше доволі точне відтворення. Він навіть вважає, що ми можемо говорити про «один текст, один храм»³⁸.

Щодо історичних творів справджується цілком протилежне. Писар «почувався вільним щодо зміни порядку окремих подій, ігнорування матеріалу, який вважав зайвим, і зміни порядку або заміни контекстно синонімічними еквівалентами різних лексем та словосполучень за своїм задумом»³⁹. Цією свободою писарів можна пояснити і кількість збережених текстів історичних книг СЗ. Їх численні рукописи

³⁵ Див. J. Joosten, «The Value of the Septuagint for Textual Criticism of the Hebrew Bible as Illustrated by the *Oxford Hebrew Bible* Edition of 1 Kings» // J. Cook – H.-J. Stipp (eds.), *Text-Critical and Hermeneutical Studies in the Septuagint*, Leiden – Boston: Brill 2012, 223-236.

³⁶ H. Ausloos – B. Lemmelijn – J. C. Trebolle Barrera, *After Qumran: Old and Modern Editions of the Biblical Texts - the Historical Books*, Leuven – Paris – Walpole, Ma.: Uitgeverij Peeters 2012; M. V. Spottorno Díaz-Caro – N. Fernández Marcos – J. M. Cañas Reillo, *La Biblia griega Septuaginta*, Salamanca: Ediciones Sígueme 2008.

³⁷ Див.: D. Barthélemy, *Studies in the Text of the Old Testament: An Introduction to the Hebrew Old Testament Text Project*, Textual Criticism and the Translator 3, Winona Lake, In.: Eisenbrauns 2012.

³⁸ R. Hobson, *Transforming Literature into Scripture: Texts as Cult Objects at Nineveh and Qumran*, Oakville, Ct.: Equinox 2012, 153-158.

³⁹ Hobson, *Transforming Literature into Scripture: Texts as Cult Objects at Nineveh and Qumran*, 32.

збереглися єврейською, арамейською, сирійською та грецькою мовами, що свідчить про подальший розвиток тексту. Деякі зміни є лише варіантами, інші – альтернативними формами.

Тут не надто важливо, які джерела писарі використовували для формування змісту книг: це не суттєво для розуміння тексту. Після компіляції текст стає незалежним від своїх першоджерел і починає жити власним життям. Писарі працюють із цим укладеним текстом, однак і надалі дозволяють собі його уточнювати або редагувати. Такий висновок суттєво впливає на розуміння інтерпретації тексту: для писарів нормативним був не первісний текст, а його скомпільовані версії.

Не претендуючи на всеохопність дослідження текстуальних проблем, зокрема у книгах Самуїла і Царів, намагатимусь навести приклади, які детально дослідили кілька вчених⁴⁰. Перекладаючи іншими мовами з єврейської, писарі, крім МТ, часом послуговувалися й іншими текстами, почувавши себе вільними усувати текстові проблеми⁴¹, переставляти матеріал, що надходив із різних джерел⁴² або вставляти новий, не відомий з мазоретського⁴³.

Нормативне значення цих текстових варіантів не варто недооцінювати⁴⁴. Очевидно, деякі редакції були менш значущими і майже не вплинули на формування богословського та духовного мислення громад. Водночас різні громади визнавали за натхненні різні текстові варіанти, наприклад – антиохійська і олександрійська. Загалом можна зауважити, що в ранній християнській та юдейській громадах чільне місце посіли

⁴⁰ E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis: Fortress Press 2012; J. C. Trebolle Barrera, «Textual Pluralism and Composition of the Books of Kings: 2 Kings 17, 2-23: MT, LXX^B, LXX^L, OL» // H. Ausloos – B. Lemmelijn – J. C. Trebolle Barrera (eds.), *After Qumran: Old and Modern Editions of the Biblical Texts – The Historical Books*, 213-226.

⁴¹ A. Schenker, «Une nouvelle lumière sur l'architecture du temple grâce à la Septante? La place de l'arche d'alliance selon 1 Rois 6:16-17 et Règles 6:16-17» // *Annali di scienze Religiose* 10 (2005) 139-154.

⁴² P. S. F. van Keulen, *Two Versions of the Solomon Narrative: An Inquiry into the Relationship between MT 1 Kgs. 2-11 and LXX 3 Reg. 2-11*, VTSup 104, Leiden – Boston: Brill 2005.

⁴³ A. Schenker, «What Do Scribes, and What Do Editors Do? The Hebrew Text of the Masoretes, the Old Greek Bible and the Alexandrian Philological Ekdoseis of the 4th and 3rd Centuries B.C., Illustrated by the Example of 2 Kings 1» // H. Ausloos – B. Lemmelijn – J. C. Trebolle Barrera, *After Qumran: Old and Modern Editions of the Biblical Texts – The Historical Books*, 275-296.

⁴⁴ P. Dubovský – J.-P. Sonnet. *Ogni Scrittura è ispirata: Nuove prospettive sull'ispirazione biblica*, Roma – Milano – San Paolo 2013.

чотири основні форми тексту – Єврейський, Олександрійський і Антіохійський тексти та Ватиканський кодекс.

Переписування минулого

У дослідженні історичних книг існує ще одна нова тенденція, відома як «переписана Біблія». Цей термін часто використовують щодо 1-2 Хр, які вважають переписаною версією 1 См – 2 Цр⁴⁵. Нещодавно кілька вчених опублікували праці, присвячені особливостям Хронік, зокрема мовним, історичним і літературним питанням⁴⁶. Це дослідження поширилося і на інші частини Біблії. Так само було переписано біблійні закони, П'ятикнижжя у творах доби Другого храму тощо.

Цей напрям біблійного дослідження свідчить, що паралельні текстові варіанти висвітлюють не тільки різні форми текстів історичних книг, а й різні варіації самого тексту. Дві найвідоміші переписані версії історичних книг – Хроніки і твір Йосифа Флавія «Юдейські старожитності». В обох цих творах використовували незалежні джерела, було запропоновано нову інтерпретацію минулого, внесено значні зміни, зокрема в богословській інтерпретації відомих подій. Проте перший став нормативною версією і його внесли до канону, а другий, незважаючи на кращі літературні й історичні характеристики, ніколи до канону не потрапляв.

Переосмислення минулого

Різноманітність текстових свідчень і переписані версії – лише один з аспектів розвитку історичних книг. Необхідність переосмислити минуле відповідно до викликів сучасності та спроби висвітлити сучасне кризь

⁴⁵ Кілька років тому було запропоновано теорію про існування одного загального джерела як для 1-2 См, 1-2 Цр, так і для 1-2 Хр (A. G. Auld, *Kings without Privilege: David and Moses in the Story of the Bible's Kings*, Edinburgh: T&T Clark 1994), але нещодавно вона зазнала нищівної критики і її більше не використовують (I. Kalimi, «Kings with Privilege» // *RB* 119/4 (2012) 498-517).

⁴⁶ P. C. Beentjes, *Tradition and Transformation in the Book of Chronicles*, Leiden – Boston, Ma.: Brill 2008; R. L. Braun, «A Reconsideration of the Chronicler's Attitude toward the North» // *JBL* 96 (1977) 59-62; M. P. Graham – G. Kenneth – S. L. McKenzie – R. B. Dillard (eds.), *The Chronicler As Historian*, JSOTSup 238, Sheffield: Sheffield Academic Press 1997; S. Japhet, *The Ideology of the Book of Chronicles and Its Place in Biblical Thought*, Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des antiken Judentums 9, Frankfurt am Main: Lang 1989; I. Kalimi, *The Reshaping of Ancient Israelite History in Chronicles*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns 2005; I. Kalimi, *The Retelling of Chronicles in Jewish Tradition and Literature: A Historical Journey*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns 2009.

призму минулого – це безперервний процес, який не можна обмежити одним історичним періодом. Тож історія давнього Ізраїля стає джерелом натхнення для кожного покоління. Кожне покоління пропонує власне прочитання минулого.

Загалом можемо виокремити два основні напрями інтерпретацій. Перший прагне реконструювати минуле, щоб одержати якомога об'єктивніший опис подій. Тому виникають все нові й нові інтерпретації історії Ізраїля⁴⁷. Це не інновація нашого часу – так було в історії інтерпретацій завжди. За другим напрямом, зацікавлення об'єктивною історичною реконструкцією є тлом, а тексти використовуються для висвітлення історії спасіння, інтерпретації сучасних подій крізь призму минулого, виправдання з історичного погляду певних політичних і богословських вимог тощо.

Історія цариці Савської слугуватиме чудовим прикладом, що ілюструє напругу між цими двома тенденціями. Венді Лаура Белчер стверджує: «Розповідь не виявляє ніяких ознак послаблення влади, незважаючи на неодноразові спроби європейської науки, яка чотири століття поспіль це “доводила”»⁴⁸. Історія цариці, попри всі коментарі сучасних учених, стала важливою в постканонічному тлумаченні Біблії. Отож, вона незалежно розвивалася у християнській, юдейській, мусульманській та ефіопській традиціях⁴⁹. Методологія, за якою досліджують постканонічні тлумачення Біблії, називається історією інтерпретації чи рецепції, *Wirkungsgeschichte*⁵⁰.

⁴⁷ B. Becking, *From Babylon to Eternity: The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*, London: Equinox 2009; M. Z. Brettler, *The Creation of History in Ancient Israel*, London: Routledge 1995; R. A. Gabriel, *The Military History of Ancient Israel*, Westport, Ct.: Praeger 2003.

⁴⁸ L. W. Belcher, «African Rewritings of the Jewish and Islamic Solomonic Tradition: The Triumph of the Queen of Sheba in the Ethiopic Fourteenth-Century Text *Kebra nagast*» // R. S. Sabbath (ed.), *Sacred Tropes: Tanakh, New Testament, and Qur'an as Literature and Culture*, Leiden – Boston, Ma.: Brill 2009, 443.

⁴⁹ E. A. W. Budge, *The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek (I): Being the «Book of the Glory of Kings» (Kebra nagast)*, London – New York: Kegan Paul 2001; J. J. Elias, «Prophecy, Power and Propriety: the Encounter of Solomon and the Queen of Sheba» // *JQS* 11/1 (2009) 57-74; J. Lassner, *Demonizing the Queen of Sheba: Boundaries of Gender and Culture in Postbiblical Judaism and Medieval Islam*, Chicago: The University of Chicago Press 1993.

⁵⁰ M. Bauks – C. Nihan, *Manuel d'exégèse de l'Ancien Testament*, Genève: Labor et Fides 2008; C. P. Mayer – A. Grote – C. Müller (eds.), *Gnade – Freiheit – Rechtfertigung: Augustinische Topoi und ihre Wirkungsgeschichte: internationales Kolloquium zum 1650.*

На прикладі історії цариці Савської бачимо, що серед документів різних релігійних громад можна розпізнати видані відповідними органами офіційні тексти, які офіційно тлумачать деякі біблійні тексти. Втім, часто офіційний текст має незначний вплив на реальне життя громади і, попри офіційний статус відповідної релігійної спільноти, він не є нормативним документом. Крім того, кожна релігійна громада прикрашає офіційні тексти всілякими науковими, духовними та повчальними текстами. Більшість із них дуже слабо впливає на тлумачення біблійних текстів, однак деякі тексти, хоча й не наділені офіційним авторитетом, можуть стати нормативними для окремої спільноти. Отож, можна зробити такі висновки:

1. Біблійний текст ніколи не інтерпретується «об'єктивно», а завжди через певні *лінзи* – зазвичай, незалежні від початкового наміру авторів.

2. Деякі з цих інтерпретацій, незалежно від їхньої наукової (об'єктивної) цінності, стали нормативними в окремих громадах.

3. Оскільки для цього рівня інтерпретації не надто важливою є критика джерел, варіанти тексту тощо, то в такій інтерпретації часто вільно поєднано різні біблійні тексти.

Висновок

У цій статті я спробував розглянути дискусію про історичні книги СЗ у її ширшому контексті. Пропоную поділити роздуми над історією давнього Ізраїля на три етапи.

На першому переважають історико-критичні методи, що можуть вказати на джерела і процес формування змісту книг.

Щойно зміст було більш-менш встановлено, джерела та попередній етап формування історичних книг переважно забулися, тож писарі та громади зосередили увагу на укладеному тексті. На цьому етапі розвивалися два паралельні напрями. Перший з них – переклади й адаптація тексту; другий є радикальнішим і представляє зовсім нову ініціативу – переписування історії Ізраїля за новими критеріями. Деякі з цих переписаних версій стали частиною канону, інші – ні.

Однак це ще не останній етап аналізу минулого давніх ізраїльтян. Останній – це безперервна інтерпретація минулого. У палітрі пост-біблійних інтерпретацій можна виокремити два основних напрями. Перший зорієнтований на минуле й намагається подати об'єктивну

реконструкцію історичних подій; другий – на сучасність, пропонуючи актуалізацію минулого як ключ для інтерпретації сьогодення.

Такий погляд на тривалий процес інтерпретації історії стародавнього Ізраїля веде до кількох висновків. По-перше, досліджувані тексти необхідно розташовувати в їхньому контексті. Отже, мазоретський текст – лише одна з ланок у довгому ланцюзі безперервного аналізу минулого. По-друге, реінтерпретація не припинилася з оформленням канону, а продовжує визначати для релігійних громад нормативні моделі інтерпретації історичного тексту, часто цілком відірвані від його первинних джерел, історичних подій і намірів авторів. Нарешті, що стосується методології, то історично-критичний метод може висвітлювати перший етап, тобто формування змісту, але на пізніших фазах дослідження він уже не такий корисний. Відповідно, при виборі методології для дослідження історичних книг треба брати до уваги етап розвитку історіографічної думки, який ми розглядаємо.

З англійської переклав Роман Назаренко